

Vad har försoning med sanning att göra? Joakim Molander skriver om relationen mellan medling, rättvisa och sanningskommissioner.

Sanningen framför rättvisa

EN BETRAKTELSE ÖVER INTERNATIONELLA SANNINGSKOMMISSIONER

Den 6 april 2014 sitter jag på den sprängfyllda Amahoro-stadion i Rwandas huvudstad Kigali. Förutom den diplomatiska kåren i Rwanda så är statschefer, representanter för FN och – framför allt – omkring 30 000 rwandier närvarande för att högtidlighålla minnet av det folk mord som började på dagen 20 år tidigare. Det är fortfarande någon halvtimme kvar tills ceremonierna ska påbörjas när spridda skrik börjar höras på läktarna. Först tror jag att det rör sig om ett bråk, men sedan hörs fler och fler människor skrika ut sin ångest och sorg över stadion. I övrigt är det knäpptyst. Ropen av förtvivlan tilltar och sprider sig och vissa av de sörjande familjemedlemmarna, släktingarna och vännerna till folk mordets offer bryter ihop inför våra ögon. Fler och fler får skrikande och gråtande bäras ut från stadion,

och så fortsätter det när minnesceremonin med tal, musik och dans tar vid.

De scener som utspelar sig på nationalarenan den här regntunga april dagen är en illustration över en samhällskropp som revs sönder under 100 dagar 1994, när mellan 800 000 och en miljon människor av en befolkning på 7 miljoner mördades av sina landsmän. De flesta av de som mördades tillhörde minoritetsgruppen tutsier, som nästan helt utplånades. 2014 har 20 år gått sedan dess, men en minneshögtid är tillräcklig för att såren ska öppnas – eller visa sig – på nytt.

Hur läker man sådana sår? Hur återbygger man ett samhälle där mördare och anhängare till de mördade ska

leva sida vid sida med varandra? Ett försök att besvara de frågorna har gjorts av FN, som tagit fram principer för så kallad övergångsrättvisa (transitional justice) utifrån lärdomar från folk mord och andra systematiska brott mot de mänskliga rättigheterna i Rwanda och andra länder. Principerna är fyra: upprättelse, ersättning, rättvisa och sanning.

Upprättelse och ersättning

I Rwanda har man i enlighet med övergångsrättvisans principer (redan innan de fanns formulerade) strävat efter att ge folk mordets offer upprättelse genom minnesmonument och minneshögtider. Den årliga minneshögtiden på Amahora-stadion den 6 april är den viktigaste,

Begreppen är missvisande och kritiken missriktad för att gacaca-processerna inte varit avsedda att vara juridiska processer i västerländsk mening.

men liknande högtider hålls samma dag i olika delar av landet och på rwandiska ambassader världen över.

Högtiderna hålls ofta vid minnesmonument. Det kändaste är Kigali Memorial Centre som inhyser ett folk mordsmuseum och en gravplats för över 250 000 av folk mordets offer. Här lägger presidenten en krans på gravarna den 6 april varje år, och just 2014 hölls en tv-sänd officiell ceremoni i den nybyggda amfiteatern.

Den ideella organisationen Aegis Trust, som driver Kigali Memorial Centre, gör ett viktigt arbete för att dokumentera sanningen om vad som hände de där 100 dagarna 1994. Under många år har de samlat in och videofilmat tusentals vittnesmål, som samlas i ett digitalt arkiv. Arkivet (som finns tillgängligt på <http://genocidearchive.rwanda.org.rw>) är ett sätt att försäkra sig om att historien om vad som hände i Rwanda inte ska förnekas eller förvanskas i framtiden. Här har Aegis Trust tagit lärdom av historien. De som vill utplåna folkgrupper har både skäl och förmåga att revidera sanningen så att historieskrivningen passar deras politiska syften. Så också när det gäller Rwanda: Det finns grupper av rwandier i exil som aktivt försöker förvanska både historieskrivningen om folk mordet och dagens bild av Rwanda.

Förutom att driva museet och arkivet erbjuder Aegis Trust rwandiska ungdomar kunskap om folk mordet. De ordnar föreläsningar och har åkt runt Rwanda med en mobil utställning där folk mordet gestaltats från tre perspektiv – en förövares, ett offers och ett vittnes. Perspektiven ger tillsammans en sammansatt bild av sanningarna om tiden före, under och efter folk mordet. De tre perspektiven bygger på tre verkliga personers vittnesmål, och de tre personerna har själva hållit föreläsningar och samtal med ungdomar under utställningsturnén. Målet är att utmana ungdomarnas ofta felaktiga eller åtminstone ensidiga föreställningar om händelserna 1994.

På sex andra platser i Rwanda finns minnesplatser som påminner om Kigali Memorial Centre. Den kändaste av dem ligger i en före detta kyrka i Ntarama, där 5000 människor mördades den 15 april 1994. Här visas offrens skelett och klädesplagg och ägodelar som de hade med sig då de tog sin tillflykt till kyrkan. Det kan tyckas makabert, men kanske är det så att bara ett brutalt vittnesmål kan ge en rättvisande bild av vad som verkligen hände: Tyngden, allvaret och det makabra i minnesplatsen återspeglar tyngden, allvaret och det makabra i övergreppen.

Den rwandiska staten har vidare strävat efter att ersätta offrens anhöriga ekonomiskt. Rwanda är ett fattigt land,

och var i stort sett ruinerat efter folkmordet. Ändå har man upprättat en fond där nära anhöriga till folkmordets offer kan få ekonomiskt stöd för utbildning och bostad. Denna form av ekonomisk ersättning har spelat en livsavgörande roll för många av de barn som förlorade föräldrar och andra vuxna släktingar 1994. Staten har också sett till att den mark och de bostäder som konfiskerades av människor som var delaktiga i folkmordet har återbördats till släktingar till dem som mördats.

Rättvisa och sanning

För att skipa rättvisa inrättade FN redan 1995 en internationell tribunal med mandat att lagföra de personer som var ansvariga för folkmordet och andra grova överträdelser mot internationell humanitär rätt i Rwanda 1994. Tribunalen har dömt flera av folkmordets förgrundsfigurer, men har också anklagats för att ha misslyckats att utverka fällande domar för personer som anses ha spelat en avgörande roll för att uppvigla till folkmordet.

Viktigare än tribunalen är ändå utan tvekan de så kallade gacaca-rättegångarna. I Rwanda fängslades drygt 120 000 människor misstänkta för att ha deltagit i folkmordet, men landets domstolsväsende hade kollapsat och nästan alla jurister hade mördats. Att pröva de misstänka inför en vanlig domstol var därför en närmast omöjlig uppgift. Samtidigt fanns tveksamheter om att en rättsprocess av det slaget skulle kunna bidra till den försoningsprocess som landet behövde. I ett försök att värna både om rättvisa och försoning återupprättades därför det traditionella rättssystemet gacaca. I västerländska medier omnämner man ofta gacaca-processerna som "gräsrotsdomstolar" eller "gacaca-rättegångar", men både begreppen och de föreställningar om lag och rätt som de vilar på är missvisande och har bidragit till kritik från internationella rättsorganisationer som anser att gacaca-processerna inte hållit godtagbar juridisk standard.

Brottslingen och brottsoffren blir ett slags statister i det här systemet, där målet är att upprätthålla ett regelsystem snarare än att främja försoning.

Begreppen är missvisande och kritiken missriktad för att gacaca-processerna inte varit avsedda att vara juridiska processer i västerländsk mening. De härstammar från mycket gamla traditioner där målet varit att blottlägga sanningen och bana väg för försoning. En av de viktigaste hörnstenarna har varit att alla invånarna i de byar där övergrepp begåtts givits möjlighet att delta i ett samtal om vad som hänt. Alla berörda – offer, förövare och vittnen – har uppmanats att berätta om vad de sett och upplevt i processer som ibland tagit månader och ofta involverat hela byar.

Förövare erbjöds också en möjlighet att bekänna och be om förlåtelse inför sina samfund. Om de gjorde det så fanns möjligheter till benådning, men oftast utdömdes lekmannajury ett straff där gärningsmannen fick ersätta offer eller offrens anhöriga: det kunde till exempel handla om att bygga upp ett hus, eller arbeta för offren under en tid. För allvarliga brott, eller brott som gärningsmannen inte bekände, kunde straff upp till livstids fängelse utdömas.

Det går att ifrågasätta om långdragna juridiskt komplicerade processer

i vilken man i en teknisk vokabulär

överväger hur begrepp som "folkmord"

och "brott mot mänskligheten" ska

definieras och bevisas verkligen hjälper

människor att bearbeta de övergrepp

som ur deras perspektiv framstår som

uppenbara.

Den kritik som riktats mot gacaca-processen har framför allt vänt sig mot att vanliga lekmän kunnat döma ut hårda straff till människor som inte fått möjlighet att försvara sig på det sätt som förutsätts i ett modernt rättssystem. Även om det visat sig att misstag begåtts, och att vissa människor använt gacaca-processerna för att hämnas gamla oförrätter eller tillskans sig fördelar, så har gacaca tveklöst spelat en avgörande roll för att belysa händelserna 1994 och för att hjälpa människor att bearbeta sorg, skam och skuld. De har på sitt sätt adresserat en mängd av sammanflätade moraliska, psykologiska och sociala behov.

Reparativ rättvisa

På många sätt påminner gacaca-processerna om det som i västerländska samhällen kallas för medling, och de har en teoretisk överbyggnad inom den så kallade reparativa rättvisan (restorative justice). Tanken bakom reparativ rättvisa är att brottsoffret själv får tillfälle att berätta för gärningsmannen om hur brottet påverkat livet och vardagen. Gärningsmannen får också tillfälle att berätta om varför brottet begicks. På så sätt sätts brottet i ett större sammanhang och belyses från fler perspektiv än det strikt juridiska. Utifrån denna helhetsbild försöker medlare, offer och gärningsman tillsammans enas om hur man kan försöka reparera skadorna. Inom den reparativa rättvisan så tas mer hänsyn till brottsoffrets behov än i ett traditionellt rättssystem, och mer tyngd läggs vid gärningsmannens ansvar att ersätta den som drabbats av brottet. Man vill därmed stärka offrets roll och eftersträva försoning.

Den reparativa rättvisan vilar sålunda på helt andra grundpremiser än det traditionella rättssystemet, där staten i en regelstyrd teknisk process lagför personer som anses ha brutit mot statens lagar. Den åtalade i en sådan process förväntas inte tala sanning och får inga fördelar om han gör det. Exempelvis är det ju en grundlagsskyddad rättighet i USA att inte behöva svara på frågor där man riskerar att bekänna brott och i alla västerländska rättsprocesser är det kutym att man inte erkänner sig skyldig till några brott, utan istället lägger hela bevisbördan på åklagaren. I stället värnas rätten att inte tala sanning, och det vilar på åklagaren att bevisa att en åtalad överträtt lagen. Den åtalades advokat arbetar sedan under rättsprocessen för att bestrida åklagarens argument och bevis. Om det kan bevisas att en åtalad överträtt lagen utfärdas en påföljd i enlighet med en förutbestämd skala. Noterbart är att rättsstatens process och begrepp är renskalade från den moraliska vokabulär som präglas av ord som övergrepp, offer, straff och försoning. Brottslingen och brottsoffren blir ett slags statister i det här systemet, där målet är att upprätthålla ett regelsystem snarare än att främja försoning. Det förhållningssättet må fungera förhållandevis väl i en fungerande rättsstat, men är mindre lämpat för att hantera en situation där staten själv medverkat i övergrepp mot sina medborgare och där förtroendet för hela statsapparaten och rättsväsendet är underminerat.

Det förklarar varför den reparativa rättvisan fungerat som en teoretisk referenspunkt inte bara för gacaca-processerna, utan också för sannings- och försoningskommissioner världen över. Modellen för sådana kommissioner är Sydafrika, som 1995 inledde en sanningskommission om apartheidregimens övergrepp mot den svarta befolkningen som kom att bli normbildande i länder som Argentina, Bangladesh, Bolivia, Brasilien, Colombia, Ecuador, El Salvador, Fiji, Filippinerna, Ghana, Guatemala, Haiti, Kanada, Kenya, Liberia, Mauritius, Marocko, Nepal, Panama, Peru, Polen, Sierra Leone, Sydkorea, Sri Lanka, Timor-Leste (Östtimor), Tunisien, Tyskland och Ukraina.

Att så många länder följt i Sydafrikas spår är i sig självt en vittnesbörd om vilken kraft det ligger i sannings-sökandet, i synnerhet i sammanhang där staten själv vänt sig emot sina medborgare och därför också har ett intresse av att dess övergrepp inte ska blottläggas. Det är därför inte förvånande att diskriminerade minoritetsgrupper världen över, till exempel de svenska samerna, efterfrågar sanningskommissioner. Det är heller inte förvånande att sanningskommissioner ofta motarbetas av makthavare världen över.

Sanningskommissioner

Vad är då sanningskommissioner egentligen? Med Sydafrika som förebild har de anförtratts uppgiften att utreda och blottlägga övergrepp som begåtts av stater (och i vissa fall även icke-statliga aktörer) i syfte att bearbeta de konflikter och sår i samhällskroppen som skapats av övergreppen. Enligt en ofta använd definition är de en process som:

1. Är inriktad på det förflutna, snarare än pågående händelser.
2. Undersöker ett mönster av händelser som ägt rum över en given tidsperiod.
3. Engagerar och involverar den drabbade befolkningen genom att samla information om deras erfarenheter.
4. Är tillfällig och officiellt auktoriserad eller bemyndigad av den berörda staten.
5. Avslutas med en slutrapport.

I korthet betyder det att en sanningskommission både ska bidra till en sanningssökande process och producera en produkt som utgör en viktig del av historiskskrivningen om de händelser den utreder. Sanningskommissioner definierar i hög grad hur ett samhälle ska tackla delvis motsägelsefulla behov av upprättelse, bekännelse, rättvisa och ersättning till offer. Med andra ord är de ett slags jättelika medlingsprocesser.

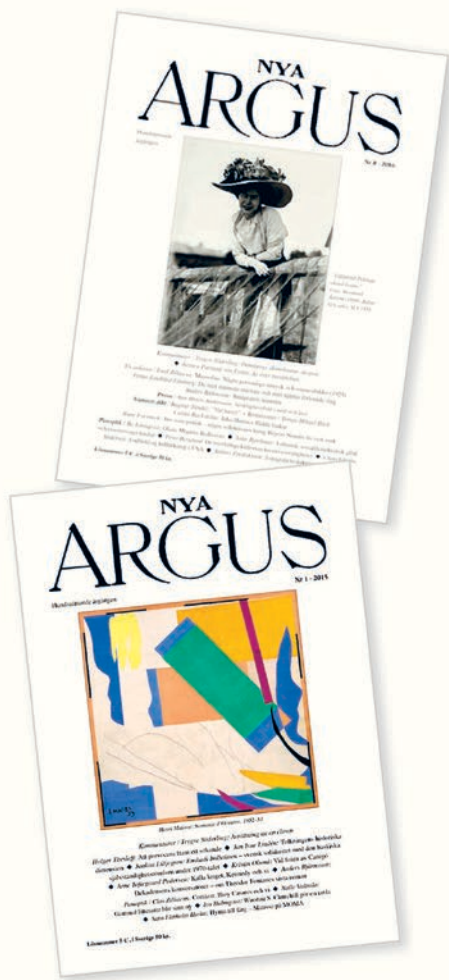
Precis som när det gäller medlingsprocesser (och gacaca-processerna) har sanningskommissionerna främst kritiserats för att de eftersträvar sanning på bekostnad av rättvisa. I Sydafrika gavs exempelvis amnesti för dem som vittnade inför sanningskommissionen, och i gacaca-processerna kunde som nämnt förövare benådas om de vittnade om vad de gjort. På samma sätt förhåller det sig med många andra sanningskommissioner.

Det går att förhålla sig till den här kritiken på olika sätt. Det ena förhållningssättet är pragmatiskt. Gacaca-processerna i Rwanda genomfördes inte i stället för rättegångar. Eftersom rättssystemet havererat och antalet förövare under alla omständigheter var alldeles för många även för ett väl fungerande rättssystem så fanns egentligen bara två alternativ till gacaca-processerna: Antingen hade man varit tvungen att hålla kvar de misstänkta förövarna i de överfulla fängelserna utan rättegång, eller släppa dem alla. Båda alternativen hade tveklöst varit sämre än gacaca-processen.

När det gäller övergrepp mot de mänskliga rättigheterna av högt uppsatta representanter för stater så är det ofta politiskt svårt eller omöjligt att få till stånd rättegångar. Däremot kan det, som i Sydafrika, vara möjligt att få acceptans för en sanningskommission. Valet står då mellan att acceptera att förövare vittnar och benådas, eller att de går fria utan att sanningen om deras övergrepp blir offentliga. Det rent pragmatiska förhållningssättet skulle kunna sammanfattas som att det bästa inte får bli det godas fiende.

Det andra förhållningssättet är att ifrågasätta om en rättsprocess verkligen är ett bättre alternativ än en sanningskommission. Argumentet här är att en rättsprocess som bedrivs enligt västerländsk praxis utgår från att staten har den legitimitet som krävs för att upprätthålla rättssystemet. När staten själv varit inblandad i brott mot de mänskliga rättigheterna har den förlorat legitimiteten att driva rättsprocesser mot sina egna övergrepp.

Alternativet är då att förflytta rättsprocessen till det internationella samfundet, såsom exempelvis skedde

NYA ARGUS

– ett tryckt val

Tankar på papper om samhälle och kultur. Dyra ord billigt sedan 1907 kring aktuell forskning, politik, litteratur och teater.

PRENUMERATIONER: 60 euro/år, studerande 30 euro/år.

kolumbus.fi/nya.argus

nya.argus@kolumbus.fi

efter kriget i det forna Jugoslavien och efter folkmordet i Rwanda. Men även sådana processer har svårt att få den legitimitet som krävs för att de ska fylla sin funktion som rättskipande instanser. De internationella tribunalerna i Haag i Nederländerna respektive Arusha i Tanzania lyckades inte fullt ut stödja försoningsprocesserna i det forna Jugoslavien respektive Rwanda eftersom de agerade utan tydligt mandat från den drabbade befolkningen och alltför långt ifrån dem. Det går heller inte att förneka att tribunalerna ibland blivit plattformar för de åtalade, som använt dem som megafoner för att förneka och/eller försvara sina övergrepp snarare än att bekänna dem.

Det går vidare att ifrågasätta om långdragna juridiskt komplicerade processer i vilken man i en teknisk vokalulär överväger hur begrepp som "folkmord" och "brott mot mänskligheten" ska definieras och bevisas verkligen hjälper människor att bearbeta de övergrepp som ur deras perspektiv framstår som uppenbara. Att de som döms i tribunalerna efter dom sätts i fängelse i något avlägset land bidrar i slutändan heller knappast till försoning.

Sanningskommissionerna är, i kontrast till rättegångarna, offentliga processer som genomförs utanför juridikens strikta regelverk. De genomförs med medverkan från dem som drabbats, på ett språk som är befriat från juridikens tekniska jargong. Deras mål är att framlägga sanningen (eller sanningarna) om det som de undersöker på ett sätt som människor kan relatera till och förstå. De avslutas visserligen inte med någon dom eller något straff, men frågan bör ställas om den offentliga skam som det innebär att vittna om och erkänna brutala övergrepp inte kan betraktas som ett skamstraff som kan vara nog så betydelsefullt som ett fängelsestraff. Möjligen kan också processen att vittna om sina egna brott hjälpa en förövare att få större insikt om vad det är han eller hon egentligen har gjort sig skyldig till.

Man kan tycka att det är upp till en drabbad befolkning, snarare än internationella jurister, att avgöra vilken av dessa två processer som är att föredra.

Joakim Molander är enhetschef på International IDEA och doktorerade vid Åbo Akademi år 2002.